

POUŽÍVÁNÍ A ZNEUŽÍVÁNÍ POZNÁMEK POD ČAROU

Jaroslav Ira

The Uses and Abuses of Footnotes

The aim of this contribution is to stimulate a debate and a critical reflection of the uses and abuses of footnotes and referencing apparatus in general. In the author's view, both history students and professional historians often fail to fully appreciate the various possible functions of footnotes in the text, and more generally in academic communication and scientific community at large. Consequently, footnotes and references are often used inaccurately. Redundant and poorly considered use of footnotes often creates an illusion of scientific quality of a text while concealing its emptiness in terms of interesting or novel content. Moreover, it distorts the system of distribution of academic credits. This brief study summarises the main functions of footnotes, considers some kinds of bad practice, and finally argues in favour of better considered use of footnotes, which it views as an integral part of the overall argumentative structure of an academic text.

Keywords: Footnotes, Historical Writing, Scientific Community

Jaroslav Ira (*1980) assistant professor at the Institute of World History of the Faculty of Arts at the Charles University in Prague, ira.jaroslav@seznam.cz

Úvod

Nestává se mi často, že bych byl k sepsání článku kolektivně přemluven: když jsem se během jedné redakční rady pohoršoval nad praxí přebujelých poznámkových aparátů, k mému překvapení jsem se záhy ocitl v defenzivě. Zrodila se však zajímavá diskuse o smyslu poznámek, a obecněji o způsobech i hlubších principech odkazování, a posléze nápad otevřít na toto téma polemický blok. Přijal jsem roli „Američana“ či „sociologa“, jenž bude obhajovat střídmější citační praxi. V následujícím textu se však zaměřím spíše na obecnější problémy, kte-

ré se mi zdají v souvislosti s citační praxí pro historii typické. Nejde mi ani tak o obhajobu určitého citačního úzu jako spíše o otázku, jakou funkci poznámkový aparát zastává a o čem jeho nadužívání vypovídá s ohledem na vědecký standard historického textu. Diskuse o poznámkovém aparátu zahrnuje dvě dílčí témata: problematiku citační praxe a nepochybně menší téma využití poznámek jako komentáře. V následujícím textu se zaměřím na obě otázky, přestože je pochopitelně nemohu obsáhnout ve všech aspektech. Víceméně stranou ponechám zvláště problematiku plagiátorství.

Tento článek si klade tři cíle. Za prvé podnitit širší diskusi o používání poznámkového aparátu. Ukazuje se, že nejen v českém prostředí chybí konsenzus ohledně toho, jak se má správně citovat a k čemu mají sloužit poznámky. Každý obor uplatňuje svá pravidla, avšak v některých disciplínách – a v historiografii především – se praxe liší takřka s každým jedincem. Za druhé vzbudit reflexi o účelech poznámek a meta-rovině kritérií pro jejich správné používání. Řada příruček a manuálů se soustředí zejména na otázku, kdy je nutné odkazovat, a dále na formální rovinu správně provedeného odkazu v jednotlivých stylech, čímž, slovy Kena Hylanda, vytvářejí dojem, že odborné psaní je věcí uplatňování ustálených pravidel, zatímco stranou zůstává poznatek, že „citování (...) představuje také volby, které mají rétorické a sociální významy“.¹ Studentům se proto obvykle nedostává porozumění, jaké funkce poznámky a odkazy mají ve vztahu k textu, jeho publiku i akademickému světu. Za třetí bych rád argumentoval pro to, aby se užívání odkazů a poznámek oprostilo od prostého formalismu, kdy poznámkové aparáty často slouží jako známka iluzorní vědeckosti, „přilepená“ k textu, či jako povinný doplněk. Vědeckost by měla spočívat především v metodě, ve schopnosti tvořit historická fakta na základě kritické analýzy a interpretace pramenů a jiných dat, v přesvědčivé argumentaci, teoretické reflexi a v neposlední řadě také v důmyslné heuristice, jež předpokládá promyšlený výběr literatury, zatímco poznámky by měly být reflektovaným a účelným nástrojem komunikace a integrální součástí celkové architektury odborného textu.

Rád bych podotknul, že svým příspěvkem se nechci stavět do pozice člověka, jenž ví nejlépe, jak používat poznámkový aparát. Naopak jako autor sám často váhám, jakým způsobem poznámky používat, k čemu a v jaké míře. Reflexe poznámkové praxe, která se protahovala kvůli dlouhé době, již jsem strávil nad dokončováním tohoto textu, mne navíc stále více nutila si přiznat fakt, že řada vy-

1 KEN HYLAND, *Academic Attribution: Citation and the Construction of Disciplinary Knowledge*, *Applied Linguistics* 20/1999, s. 344.

nikajících autorů či autorek, resp. prestižních časopisů a nakladatelství, používá poznámky a odkazy prostě jinak, než jak odpovídá mým zvyklostem, aniž bych měl nejmenší pochybnosti o jejich profesní zdatnosti, odborné kvalitě či morální integritě. Určité znejistění, pokud jde o vlastní chápání toho, co znamená poznámková praxe, mě přesto neodradilo od přesvědčení, že zjevně existuje špatná praxe, jakkoli nejasné a diskutabilní mohou být hranice mezi oběma. Tím spíše, že jako příležitostný editor, hodnotitel rukopisů či kvalifikačních prací a v neposlední řadě několikaleťtý vyučující v proseminářích a kurzech psaní odborného textu nemohu na otázku dobré a špatné poznámkové praxe jednoduše rezignovat. Rád bych tedy osobní zkušenosti i dosavadní praxi zúročil v malé reflexi, která, doufejme, povede k širší debatě o vědeckých standardech historiografie a také o náplni proseminární výchovy nastupujících badatelů ve vztahu k citační praxi.

K čemu slouží poznámkové aparáty

Poznámkový aparát zastává širokou škálu funkcí. Každé funkci odpovídá příslušné kritérium, podle něhož lze posuzovat správné užívání poznámkového aparátu. Zároveň se k jednotlivým funkcím váží charakteristické nešvary. V praxi tyto problémy vyvěrají ze čtyř příčin: Zaprvé mnohdy vyjadřují nedostatečné osvojení řemesla, zvláště u studentů. Za druhé vypovídají o slabé, pokud vůbec nějaké, reflexi účelů a funkcí poznámkového aparátu ze strany badatelů. Za třetí lze v některých případech hovořit naopak o vědomém zneužívání těchto funkcí pro vlastní prospěch. Konečně za čtvrté lze říci, že problémy nezřídka svědčí o absenci konsenzu ohledně smyslu a logiky poznámkového aparátu, a potažmo též praxe odkazování a psaní poznámek. Tento chybějící konsenzus se dotýká akademické sféry jako takové, nicméně v soudobé historiografii se nejasnosti ohledně poznámek a odkazů zčásti vážou ještě k jinému problému, a to k různorodému pojetí historie jako oboru. Postupné rozrůzňování paradigmat, k němuž vedl nástup „tvrdých“ sociálních a ekonomických dějin, později narativistická kritika dějepiscectví a posun k interpretativním přístupům pod vlivem kulturního obratu rozbilo také sdílený konsenzus ohledně povahy historiografie jako vědního oboru. Tento fakt umocňuje rostoucí interdisciplinarita a také transnacionalizace výzkumu, kterou zde chápu jako míšení národních tradic psaní odborného textu či vědeckých standardů pod vlivem mezinárodních projektů a sítí, ačkoli nelze vyloučit, že rostoucí dominance angličtiny povede také v historiografii k určité uniformizaci v podobě anglosaské praxe akademického psaní, podobně jako je tomu dnes například v sociologii nebo psychologii, jež má svůj vlastní, svým původem americký, avšak globálně akceptovaný citační styl *APA* (American Psychological Association).

Jak ukázaly četné studie, poznámkové aparáty, resp. citační praxe se zdaleka nemezují jen na vysloveně technické účely, jako například na odkazování na použité zdroje za účelem kontrolovatelnosti vědeckého postupu nebo faktický komentář v poznámce pro doplnění nebo lepší pochopení hlavního textu. Poznámkové aparáty jsou naopak protkány celou řadou „společenských“ funkcí, popřípadě funkcí, které oscilují mezi technickou a sociální rovinou, což je ostatně dáno tím, že badatelé a badatelky – a provoz vědy obecně – jsou vždy zakotveni v sociálním rámci. Poznámky proto mimo jiné slouží jako nástroj komunikace, průkaz odbornosti autora a prostředek k začleňování se do příslušné vědecké komunity či školy, způsob uznání „vlastnických práv“ jiných autorů k jejich myšlenkám a poznatkům, nástroj pro symbolické odměňování autorů v podobě citací, jež zvyšují jejich prestiž a ve svém důsledku generují další, hmatatelnější statky, či známka vědeckosti díla.² Sociální rozměr poznámkového aparátu sám o sobě problém nepředstavuje. Ten nastává v momentě, kdy poznámkové aparáty vytvářejí nežádoucí efekty, ať již ve vztahu ke kvalitě odborného textu nebo vzhledem k vědeckému prostředí.

Vezměme si například posledně jmenovaný účel. Jak napovídá často užívaný výraz „vědecký aparát“, poznámkový aparát se stal – pro některé bohužel jediným – vyjádřením vědeckosti odborné práce. To naneštěstí často vede k jeho nadužívání, v horším případě pak dokonce k zakrývání vědecké prázdnoty samotného textu formální stránkou. V proseminářích se to projevuje například mechanickým lpěním na formální preciznosti odkazu, aniž by se přitom studentům hlouběji objasnil význam a účinek odkazu jako takového. Obdobných strategií, které vytvářejí zdání vědeckosti, je ale více. Patří k nim předimenzované teoretické kapitoly některých kvalifikačních prací, které často reprodukují definice a klíčové teze vybraných autorit, avšak již neřeší, nakolik je jejich použití účelné vzhledem k vlastnímu tématu výzkumu, a neusilují o jejich operacionalizaci pro daný výzkum. Jiným příkladem je používání zbytečně komplikovaného jazyka, jenž si často libuje v trpném rodě a nešetří cizími slovy.

Poznámkový aparát lze uchopit jako tzv. paratext, jež francouzský naratolog Gerard Genette vymezil jako prvek, jenž se podílí na komunikaci mezi textem a ne-textem, světem čtenářů a společností obecně, a jenž do určité míry text dotváří a zprostředkovává jeho význam.³ Právě z této perspektivy ukázala fin-

2 BJÖRN HELLOQVIST, *Referencing in the Humanities and its Implications for Citation Analysis*, Journal of the American Society for Information Science and Technology 2/2010, s. 310–318; NIGEL GILBERT, *Referencing as Persuasion*, Social Studies of Science 7/1977, s. 113–122.

3 GÉRARD GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, New York 1997.

ská historička Elise Garritzen, jak dalece může být poznámkový aparát využit jako známka vědeckosti. Na konkrétním příkladu jednoho finského historika z 19. století ukázala, že práce slabé úrovně byla záměrně prezentována jako vědecké dílo, a to především pomocí bohatého poznámkového aparátu, jenž posloužil jako indikátor žánru pro nezavěšené publikum.⁴ Poznámkový aparát se tímto stal nejen kritériem vědeckosti, ale také argumentačním nástrojem. Anthony Grafton příhodně poznamenal, že i chybějící citace může být v některých kontextech jakýmsi „argumentem pro zasvěcené“ v rámci vědecké obce, tj. v oněch případech, kdy některý autor či text – jakkoli je zásadní v rámci dané problematiky – je záměrně ignorován.⁵ Poznámky tedy nejsou jen technickým prvkem, jak by mohl implikovat výraz „aparát“, či marginální záležitostí (pouhá „poznámka“), nýbrž důležitou složkou pragmatické roviny textu.

Na druhé straně však věci mohou být složitější. Jeden z hříchů, který se často objevuje, jsou velmi obsáhlé bibliografické odkazy v poznámkách, jakýsi *catalog pod čarou*, jež v časopiseckých studiích typicky nacházíme v poznámce úvodní. Vždy jsem zastával názor, že ve vědecké studii není nutné ani žádoucí odkazovat na literaturu, která nepřispěla k jejímu obsahu, přestože se váže k jejímu předmětu. Spíše ve výjimečných případech považuji za vhodné, aby čtenář byl upozorněn na další, rozšiřující nebo speciální literaturu, přičemž takový odkaz by měl být funkční a opodstatněný vzhledem k manifestnímu účelu textu. Například odkázu na texty, které se zabývají podobným tématem, přičemž i když je bezprostředně nevyužívám, mohu pomocí nich lépe vymezit vlastní pozici, nebo čtenáři sdělit, že můj vlastní text je příspěvkem v širší diskusi či případovou studii. Přílišné odkazy považuji za určité nepochopení žánru, kdy je studie zaměňována s přehledovou statí, v níž je taková praxe naopak zcela opodstatněná, nebo, v horším případě, za nepatřičný způsob, jímž autor nebo autorka přesvědčují o své odbornosti.

Aniž bych zásadně změnil svůj názor (poznámkové aparáty mých studií ostatně zůstávají nadále úsporné), přehodnotil jsem pod tíhou výzkumů citační praxe svůj příkrý pohled. Jak tvrdí například Hellqvist, pro humanitní vědy je charakteristická větší role autorské individuality, která se projevuje mimo jiné také v tom, že i heuristika je daleko více součástí tvůrčího procesu.⁶ V určitém smys-

4 ELISE GARRITZEN, *Paratexts and Footnotes in Historical Narrative: Henry Biaudet and scholarly and nationalistic ambitions of historical research 1902–1915*, *Scandinavian Journal of History* 37/2012, s. 408.

5 ANTHONY GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge (Mass.) 1999, s. 9.

6 B. HELLQVIST, *Referencing in the Humanities and its Implications for Citation Analysis*, s. 315.

lu tak může být přílišný poznámkový aparát svědectvím o heuristickém důvtipu autora, ačkoli nástup internetu vyhledávání literatury výrazně zjednodušil. I přesto však může být určité seskupení položek (bibliografie), v humanitních vědách poměrně individualizované, samo o sobě originálním výsledkem. Zdá se také, že odlišná míra potřeby u různých autorů, pokud jde o četnost odkazovaných položek či jejich kompletnost, zčásti souvisí s tím, jak autor chápe originalitu a přínos studie. Hellqvist podotýká, že jiné pojetí originality v humanitních vědách, které často spočívá spíše v aplikaci nového přístupu na starý materiál, resp. v originálním propojení problémů, nikoli hromadění empirických poznatků, implikuje také příslušné heuristické strategie: někdy je důležité vyhledávat spíše relevantní literaturu k teoriím, konceptům či metodám než k tématu samotnému.⁷ Toto rozlišení lze podle mého názoru promítnout i do historiografie. Dovolím si, mimo jiné i na základě sebereflexe, vyslovit hypotézu, že míra odkazů bude obecně nižší v případech, kdy autor pojímá originalitu své studie právě v použití specifického konceptu, teoretického rámce, modelu či náročnější metodologie, přičemž prameny se často chápou především jako data a cíle studie směřující k objasnění obecnějšího tématu. Odkazovaná literatura se pak seskupuje do několika velmi obecných, často kanonických prací k danému tématu, teoreticko-metodologických textů aplikovaných v rámci studie a několika specifických tematických titulů, které se bezprostředně vztahují k danému případu. Naproti tomu se zdá být míra odkazů vyšší v těch případech, kdy se studie chápe jako příspěvek, jenž doslova *přidává* nové empirické poznatky k postupně se kumulujícímu vědění o daném tématu. V takových případech se autoři pochopitelně cítí být nuceni zrekapitulovat a doslova vyměřit dosavadní poznání o daném tématu svým poznámkovým aparátem, jenž často představuje obsáhlou tematickou bibliografii.

V podobném duchu argumentuje Ken Hyland, že „specifické jazykové realizace, jako například vyhýbání se osobním zájmenům nebo zakotvení výzkumu v předchozí literatuře (...) indexují obecně sdílené ideologie, jako je například ‚objektivita‘ či názor, že vědění se ve vědecké praxi rozvíjí lineárně po krůčcích“.⁸ Hyland však nahlíží uplatňování různých „rétorických praktik“ spíše z hlediska skupin. Sféra vědecké komunikace se člení na různé akademické „diskursivní komunity“, v jejichž rámci se badatelé pohybují a jejichž pravidla a zvyklosti musí dodržovat, aby se stali jejich členy. Takovými komunitami jsou podle Hy-

7 B. HELLOQVIST, *Referencing in the Humanities and its Implications for Citation Analysis*, s. 315.

8 KEN HYLAND, *Academic Discourse: English In A Global Context*, London 2009, s. 48.

landa typicky jednotlivé vědecké disciplíny, dílčí oborové specializace nebo domény (přírodní vědy versus společenské vědy versus humanitní obory). Způsoby utváření poznámkových aparátů lze v tomto pojetí řadit mezi pravidla různých komunit, která pomáhají „pěstovat skupinové myty“ a také vymezovat jejich hranice a definovat kritéria příslušnosti. Hyland nicméně varuje před zjednodušující představou homogenních komunit. Historiografie, a patrně nejen v českém kontextu, je myslím obzvláště zřetelným dokladem toho, že v rámci poměrně jasně vymezeného oboru mohou existovat velmi odlišné představy o zdrojích jeho vědeckosti a kritériích kvality (včetně názoru, že historie je druh literatury), vycházející z různých tradic, škol, specializací nebo vlivů jiných disciplín, s nimiž historiografie přichází do styku, a naproti tomu snahy některých aktérů definovat všeobecně závazná pravidla a prostřednictvím vlivných institucí (například vlajkové časopisy, oborové rady, oborové sjezdy či zastřešující asociace) získat dominantní postavení v tvorbě oborového diskurzu.

Gilbert navrhnul chápat odkazování na jiné texty jako nástroj přesvědčování ze strany autora o kvalitách svého vlastního textu. Odkazy pak slouží buď k tomu, aby na jejich základě autor prokázal originalitu nebo přidanou hodnotu svého textu (tzv. mapování pole zvláště v úvodu), nebo podpořil platnost svého tvrzení odkazem na autoritativní dílo. Zvláště druhé hledisko se pak promítá do – vždy nutně částečného – výběru odkazovaných textů: citovány jsou především takové práce, u nichž lze předpokládat jejich všeobecné akceptování coby děl zásadních a správných, což ve svém důsledku zvyšuje jejich ústřední pozici, a tím dále posiluje jejich citovanost.⁹ Tím se autoři mimoděk podílejí na jevu, jenž americký sociolog Robert Merton nazval s odkazem na citát z evangelia jako tzv. Matoušův efekt: autoři, kteří již požívají velké prestiže, získávají nepřiměřeně více uznání za svou práci, zatímco autoři málo etablovaní (či z méně prestižních institucí) naopak získávají za srovnatelně kvalitní činnost nepřiměřeně méně uznání. Z hlediska vědy jako takové pak Merton hovoří o tom, že příspěvky autorů požívajících prestiž mají větší šanci efektivně vstoupit do vědecké komunikace a ovlivnit vývoj oboru.¹⁰

Toto umělé navyšování významu některých prací pak může být posilováno dalšími faktory. Například jeden recentní výzkum prověřoval hypotézu, že

9 G. N. GILBERT, *Referencing as Persuasion*, s. 113–122.

10 ROBERT MERTON, *The Matthew Effect in Science*, *Science* 159/1968, s. 56–63. Podrobněji k Matoušově efektu a příkladům jeho empirického rozpracování srov. KAREL ŠÍMA, *Matoušův efekt v institucionální krajině českého vysokého školství: „Aneb každému, kdo má, bude dáno a přidáno; kdo nemá, tomu bude odňato i to, co má“*, *Aula* 21/2013, s. 20–30.

tzv. oboroví „outsiderů“, tj. badatelé, kteří citují práce z oboru jiného než svého vlastního, mají v porovnání s „insidery“ větší sklon citovat texty, jež jsou v daném oboru již hojně citované, čímž umocňují jejich vliv. Podle autorky lze totiž předpokládat, že slabší orientace v „cizím“ poli, potřeba zefektivnit vyhledávání potenciálně nepřeborné literatury a snaha o přesvědčivost vůči kolegům ve svém oboru vede „outsidery“ k tomu, že využívají relativní popularity textů v cizím poli, předdefinovanou insidery, jako praktické heuristické vodítko. Přestože studie potvrdila platnost tohoto principu jen do určité míry (někteří outsideri naopak mají tendenci zhodnotit texty v cizím oboru spíše opomíjené, a snižovat tak nerovnoměrnost v distribuci uznání v jeho rámci), ukazuje každopádně, že volba citací je sociálně podmíněná.¹¹

V praxi si můžeme – spíše bychom měli – položit otázku, podle jaké logiky vlastně vytváříme své bibliografie a zda při výběru referenčních textů (například práce k teorii nacionalismu) sledujeme hledisko užitečnosti ve vztahu k naší výzkumné otázce, či spíše hledisko „autority“. V druhém případě ale může vedle výše uvedených důvodů hrát svou roli určitý tlak: skrze používání příslušných odkazů se přihlašujeme do určité badatelské komunity, resp. dokládáme oprávněnost své příslušnosti k ní. To v praxi často vede k jevu, kdy některé tituly, resp. některá jména, jsou citovány prakticky povinně, přestože na danou studii neměly žádný vliv. Neodkázat například v práci zabývající se nacionalismem na proslulá jména Benedicta Andersona, Anthonyho Smitha, v českém prostředí na Miroslava Hrocha, totiž nebezpečně vytváří dojem, že nejsme v daném poli dostatečně vzděláni, resp. že nejsme dostatečně „in“.

Jak bychom měli citovat?

Jaký styl odkazování se má používat? Otázka, kterou si často kladou studenti v proseminářích, se stala předmětem studií a komentářů, které se zamýšlejí nad obecnějšími implikacemi stylů a jejich rozmanitostí. V historiografii obvykle převažuje styl poznámek pod čarou, v anglosaském prostředí zvláště různé varianty stylu *Chicago* (popřípadě *Turabian* či *MLA*) a pochopitelně to má své dobré důvody: především dávají možnost odkazovat na prameny nejrůznější povahy (archivní dokumenty, nevydané rukopisy, anonymní díla, denní tisk), jež se ve zkráceném odkazu v závorce uvádějí obtížně. Kromě toho například celý název

11 FRED A. B. LYNN, *Diffusing through Disciplines: Insiders, Outsiders, and Socially Influenced Citation Behavior*, *Social Forces* 93/2014, s. 355–382.

příslušného dokumentu je často sám o sobě důležitou informací, kterou je vhodné umístit do relativní blízkosti argumentu (tj. do poznámky pod čarou na příslušné stránce), a nikoli až do bibliografie, ačkoli lze podotknout, že této logice odporuje také varianta poznámek sice plných, avšak umístěných na konci dokumentu, často uplatňovaná u historických publikací. V reálném světě si ale autor velmi často nevybírá styl dle své vlastní vůle, nýbrž musí se přizpůsobit normě, kterou vyžaduje konkrétní nakladatelství nebo instituce.

Není od věci podotknout, že se objevují radikální návrhy, aby se styl poznámek sjednotil do jedné obecné formy. Philippe C. Baveye obhajuje tuto možnost především ekonomickými argumenty: vědecká komunita stráví ročně minimálně tři miliony hodin (re)formátováním poznámkového aparátu do té podoby, kterou vyžaduje příslušný časopis. Autor to považuje za zbytečnou práci, která vede k mrhání časem a v posledku také penězi. Navrhuje proto přijmout jednotný styl, jenž by zahrnul nejnutnější informace. Baveye si přitom pomáhá odkazem na technologický vývoj: „Bývaly doby, v éře tisku, kdy pro některé časopisy bylo nutné (...) mít zkrácené odkazy a citační styly. Avšak tato éra pominula a dnes, kdy většina časopisů vychází primárně v elektronickém formátu, nemá existence odlišných citačních stylů nadále žádný smysl.“¹² Podle autora stačí pouze to, aby se na uniformizaci shodly velké grantové agentury a vydavatelské společnosti. Jiní autoři ale poukazují na skutečnost, že odlišné styly nejsou jen formální otázkou. Například srovnání stylu *Harvard* (zjednodušeně: odkazy v textu v závorce) a *Vancouver* (odkazy prostřednictvím čísel, která odpovídají konkrétním položkám) ukazuje, že *Vancouver* je sice vhodnější z hlediska úspory místa a také přívětivější pro méně profesně zdatné čtenáře, neboť je nezatěžuje balastem odkazů, naproti tomu však není příliš užitečný z pohledu odborných čtenářů a hodnotitelů.¹³ Podobně se poukazuje na to, že také styl poznámek pod čarou, a ještě více poznámek na konci dokumentu, dává čtenáři možnost výběru, zda odkazy číst či nikoli.

Podle mého názoru však základní problém nespočívá ve volbě mezi styly. Dobrý autor by si měl poradit s každým stylem, přičemž dobrá proseminární průprava naučí studenty různé styly používat. Co ale musí autor zvládnout v první

12 PHILIPPE C. BAVEYE, *A Short Note on Pointless Reference Formatting*, Journal of Scholarly Publishing 44/2013, s. 283.

13 MARCUS CLAUSS, DENNIS W. H. MÜLLER, DARYL CODRON, *Source References and the Scientist's Mind-Map: Harvard vs. Vancouver Style*, Journal of Scholarly Publishing 44/2013, s. 274–282.

řadě, je základní logika odkazování. Teprve poté se citační praxe stává vědomě a správně použitým nástrojem, který ovládáme, a nikoli něčím, co nás tyranizuje. Z tohoto pohledu se mi také zdá důležitější zaměřit se na implikace způsobů odkazování ve vztahu ke konstrukci argumentů, recepce odkazovaného textu či hodnocení jeho autora. Způsoby odkazování se přitom neomezují jen na formální citační styly jako takové, ale týkají se širšího kontextu referování o příslušném textu. Někteří autoři poukazují především na rozdíl mezi integrálním a ne-integrálním odkazováním, jenž výrazně koreluje s dělením na humanitně-sociální a přírodní vědy.¹⁴ Mám-li uvést příklad, je rozdíl, napíšeme-li, že „podle Hrocha (1986) je národ velkou sociální skupinou“, nebo že „národ je velkou sociální skupinou (Hroch 1986)“. B. Hellqvist si všímá především toho, že v druhém případě dochází k jistému odosobnění, disociaci mezi tvrzením a autorem, čímž se tvrzení posouvá do roviny objektivnějšího vědeckého faktu.¹⁵ Četné používání integrálních citací v humanitních oborech (alespoň v anglosaském prostředí) podle Hellqvista odráží skutečnost, že tyto obory jsou daleko více založené argumentativně, resp. diskusně.¹⁶

Ve skutečnosti lze právě v historiografii pozorovat, že takto načrtnuté hranice nepatří bezesbytku. Konstrukce některých faktů se opírají o tvrdá data. Především však lze pozorovat, že část historické obce pojmá historické poznání navič pozitivistickým způsobem jako soubor poznatků či faktů, jejichž platnost je empiricky jednoduše dána, nemluvě o přetrvávajícím přesvědčení o existenci jedněch a univerzálně platných dějin. V neposlední řadě zde hraje roli také otázka, zda příslušný autor chápe sám sebe jako univerzální hlas autority, jehož úkolem je zprostředkovat objektivní poznatky, či spíše jako dílčí hlas, jenž hodlá v rámci vědecké komunikace přesvědčovat o správnosti svého pohledu na věc.

Ve hře je ale i další hledisko: integrální způsob citování nejenže více personalizuje tvrzení, ale také zvyšuje váhu jeho autora. Je rozdíl, když se na zásadní publikaci odkáže jen prostým odkazem, který ji nivelizuje s méně podstatnými texty, nebo když se na danou publikaci odkáže způsobem, jenž vysvětlí, v čem je daný text, resp. příslušná teorie nebo koncept, důležitý obecně a určující konkrétně pro naši vlastní studii. Jinými slovy řečeno, má-li se v historiografii brát citační

14 K. HYLAND, *Academic Attribution: Citation and the Construction of Disciplinary Knowledge*, s. 341–367. Integrální a non-integrální citování rozlišil JOHN M. SWALES, *Genre Analysis: English in academic and research settings*, Cambridge 1990, s. 148n.

15 B. HELLQVIST, *Referencing in the Humanities and its Implications for Citation Analysis*, s. 312.

16 B. HELLQVIST, *Referencing in the Humanities and its Implications for Citation Analysis*, s. 313.

index vážně jako hodnotící měřítko, pak je žádoucí, aby se vypracovala metodika, jež zohlední, na jakém místě a jakým způsobem je na daný text odkazováno, a to včetně tzv. negativních citací, které se na rozdíl od věd přírodních používají v humanitních oborech. I zde je ale třeba rozlišovat citace, jež odkazovaný text hodnotí jako nekvalitní, a citace, které se vymezují vůči danému textu, nicméně stvrzují jeho zásadní význam. Studenti by pak měli být vedeni k tomu, aby si od počátku uvědomovali, že citováním se zapojují do systému odměňování, a naučili se proto používat odstupňované formy odkazování podle relativní váhy použitých textů. To nás opět přivádí k otázce nadbytečných, nahodilých a letmých odkazů.

Povinnou součástí kvalifikačních prací bývá přehled dosavadního bádání a použité literatury. Jeho hodnocení ze strany oponentů se často omezuje na to, zda jsou zastoupeny všechny zásadní tituly, v horším případě, zda jsou obsaženy všechny možné (i nemožné) příspěvky. Co už se však tolik neřeší, je otázka, co s tímto přehledem student dělá, resp. problém, že se autor často omezuje na výpovědi typu „tímto tématem se zabývala také X. Y. ve studii Z“ a „cenným příspěvkem k tématu je práce A historika B. C.“. Jak se Y zabývala daným tématem? K čemu dospěla a co to znamená ve vztahu k mé vlastní studii? V čem konkrétně je práce A přínosná? Bohužel se však lze s podobným přístupem setkat i u autorů profesionálních. U leckterých prací, které chtějí vzbudit dojem, že jsou teoreticky informované, se často objevují prosté odkazy na autority nebo letmé odkazy na nějaký přehledový článek o určitém pojmu či problému, často s onou nešťastnou, avšak příznačnou předloškou „k tomu např.“, jež často jakoby říká: „Nečetl jsem to, ale dokázal jsem ten záznam najít a asi bych si to měl někdy přečíst.“ Jsem přesvědčen, že zvláště v případě teorií a konceptů by se neměly vůbec objevovat odkazy, které nejsou doprovázeny výkladem, jenž zřetelně vysvětlí, jak a v čem se daná práce uplatnila ve vztahu k danému textu. To v praxi neznamená, že by měl autor záměrně zamlčovat inspirace v jiných pracích. Spíše naopak, měl by existovat imperativ, že autor musí precizně vyjádřit povahu této inspirace. Jinak řečeno, volám po důsledném začleňování použité literatury do argumentační výstavby textu. V tomto směru je ostatně vcelku užitečnou průpravou anglická praxe komentovaných bibliografií.

Vina ale nepadá jen na autory. Ti jsou totiž často spíše oběťmi mýtu o totální heuristice, s nímž se pojí pocit strachu z opomenutí. Zejména autoři, kteří pracují v obecnější perspektivě (například komparativní dějiny, historická sociologie nebo aplikace teoretického modelu), se často setkávají s tím, co barvitě líčí A. Grafton ve své práci o zrodu poznámek: vyhledávání chybějících položek jako forma intelektuálního boje, která nebere v potaz nezbytnou neúplnost každé heuristiky. Jsem zcela přesvědčen, že každá proseminární průprava by měla

začínat právě Graftonovou tezí, že kompletní citování je z principu vždy nemožné, přičemž (nutně neúplný) soubor odkazů by měl plnit především dvě funkce: prokázat dostatečnou úroveň dané práce a představit pramennou základnu (a obecněji trajektorii výzkumu) daného autora, a tím také naznačit nutné limity dané práce a její slabiny.¹⁷ Nadto je třeba spolu s Graftonem připomínat, že výběr odkazované literatury může mít svůj efekt ve více či méně záměrném vymezování sebe i jiných: sebevíce vyčerpávající heuristika ve vztahu ke klasickým pracím v daném národním prostředí, ve své disciplíně či v oborových časopisech se stává omezeným intelektuálním šovinismem,¹⁸ pokud vědomě ignoruje či systematicky přehlíží tematicky či teoreticky relevantní literaturu zpoza národních či oborových hranic. Pochopitelně, že existují meze, podmíněné jazykovými znalostmi či relativní nepřístupností specializovaných textů z jiných oborů. Přesto jsem často překvapen, jak silně je heuristika, jež je vlastní především tradičnější a oborově uzavřené části české historiografie, „streamovaná“ v pevných hranicích historické literatury. Myslím, že je čas, aby výuka a hodnocení studentů opustily chiméru heuristické úplnosti a raději se zaměřily na smysluplný výběr literatury a její operacionalizaci.

Jiný nešvar, jenž postihuje část české historiografie, se týká odkazování na prameny. Nezřídka se setkávám se stylem pramenného podložení argumentu, který čtenáři implicitně sděluje: „Buď mi věř, nebo si to najdi sám.“ Mezi pramenem a tvrzením pak zeje obrovská mezera: co na tom, že právě ona cesta od pramene k tvrzení je tím, co zakládá hodnocení textu z hlediska vědecké přesvědčivosti. V sociologické studii je popis procedury nedílnou součástí argumentace, takže alespoň ti, kteří mají důkladnou metodologickou průpravu, mohou okamžitě a bez větších nákladů postup kontrolovat, přestože základní datový soubor pochopitelně součástí textu být nemůže. V historickém textu to ale často bývá jinak: historik si pro sebe nárokuje daleko větší důvěru, byť zcela neopodstatněnou, že správně vygeneroval závěry z určité krabice, kterou – pokud nevěříte – si můžete jet prohlédnout do příslušného archivu. Podle Graftona by „v 19. století většina historiků tvrdila, že text přesvědčuje a poznámky dokazují, zatímco dnes by tvrdili, že sám text dokazuje, přičemž poznámky slouží jen k označení prame-

17 A. GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, s. 18–23.

18 A. GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, s. 10, uvádí výmluvný příklad o poválečné povinnosti v německém historiografickém prostředí citovat klasické německé práce, která se však pojila s ignorancí soudobých „barbarů“, tj. intelektuální produkce nových směrů ve světové historiografii, které se odchylovaly od tradičního vzoru německého dějepiscectví.

nů“.¹⁹ Jenže nezřídka spíše platí, že text o ničem nepřesvědčuje ani nic nedokazuje, nýbrž jen něco tvrdí, zatímco poznámky slabě zastírají fakt, že tvrzení není založeno na přesvědčivé interpretaci či analýze.

Naopak v jiných případech lze narazit na vskutku tradiční přístup „nechme hovořit prameny“. Ten je relativně pochopitelný u studentů, avšak kupodivu není zdaleka výjimkou ani u etablovaných historiků. Podobně zarážejícím úkazem je zvláštní druh pramenného fetišismu, bohužel nezřídka viděný v české historiografii, totiž touha zveřejnit v daném textu vše, co v pramenech vylovím. To se patrně pojí s faktem, že historická heuristika bývá bolestná a plná překážek (vypátrat prameny, dojet do vzdáleného archivu, podřítit se jeho otevíracím hodinám, brodit se v hromadě dokumentů), takže autor či autorka těžko odolávají pokušení vynést na světlo co možná nejvíce úlovků. Navíc se zdá, že část historické obce vidí kritérium dobře odvedené práce v prosté a rychlé akumulaci: čím více faktů se vybádá (tzn. vypíše) a uvede do textu, tím lépe. Co na tom, že nejsou fakty jako fakty, přičemž fakty složitějšího řádu je třeba konstruovat prostřednictvím reflektované a metodologicky podložené procedury. To, že soudobý tlak na kvantitativní nadprodukcí výstupů jen nahrává prosté akumulaci, snad nemusím nijak zvlášť zdůrazňovat.

Zatímco někteří dokáží obsáhlými citacemi naplnit celé stránky hlavního textu, jiní autoři si k tomu s oblibou vypomáhají poznámkovým aparátem. Už se mi také stalo, že nejzajímavější části celé studie byly v poznámkách pod čarou opsané, v hlavním (bezobsažném) textu však dominovaly nevyužité citace z pramenů. Část autorů naproti tomu rozvíjí v poznámce i samotný výklad. Zastávám názor, že odborná práce má hierarchickou strukturu, kdy hlavní argumentace má být vedena v textu a poznámkový aparát má sloužit jen k nutnému doplnění. Součástí profesní výchovy je zvládnutí této struktury. Zkušenost ale ukazuje, že nejen mnozí studenti, ale i graduovaní autoři toto ne vždy ovládají. Do jisté míry omezující sociologický styl odkazování je v tomto ohledu užitečným cvičením, neboť vede člověka k přemýšlení, jak sestavit argument a co je vlastně důležitou informací. Věci se prostě nedají pohodlně odložit někam do poznámky a text nepůsobí rozdvojeným či nedodělaným dojmem. Zdá se však, že problém má obecnější rozměr: vypovídá o tom, že v historiografii, na rozdíl od ostatních humanitních a sociálních věd, nepanuje obecný konsenzus, co je důležitou informací. Co je vlastně důležité čtenáři sdělit?

19 A. GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, s. 17–18.

Než odsoudím psaní v poznámkách, dejme ještě jednou slovo Genettovi: ten totiž ve své práci o paratextech nabízí trochu jinou perspektivu na „odbíhající“ poznámky pod čarou. Především poukazuje na skutečnost, že poznámky pod čarou dávají čtenáři jistou možnost výběru, zda budou čteny či nikoli. Jinak řečeno: Genette naznačuje, že rozpravy v poznámkách mohou být určeny jen určitému segmentu z celkového spektra čtenářů daného textu, a to těm, „jež bude zajímat ta či ona doplňující úvaha či odbočka, jejichž podružný charakter je právě tím, co opodstatňuje jejich vložení do poznámky“.²⁰ Z této perspektivy lze do jisté míry pochopit, že někteří autoři vedou argumentaci ve dvojí rovině: v hlavním textu pro širší čtenářstvo a v poznámkovém aparátu pro jeho specifickou část. Genette jde ale ve své obraně poznámek ještě dál. Poznámky, které doplňují či rozvádějí text, resp. rozvíjejí argumentaci nebo tvoří odbočky, nejsou podle něj paratexty, ale spíše prodloužením samotného textu. Takové poznámky je také možné začlenit do hlavního textu. Eliminace poznámek jejich začleněním do textu by však vedla kromě estetických vad a ztráty některých odboček, jež podle Genetta mohou být hodnotné samy o sobě, ke ztrátě „možnosti druhé roviny diskurzu, té, která občas přispívá k textové hloubce. Hlavní výhoda poznámky totiž spočívá v tom, že vytváří lokální efekty nuance, či utlumení, nebo, jak se v hudbě také říká, rejstříku, efekty, jež pomáhají redukovat proslulou a občas politováníhodnou linearitu diskursu.“²¹ Podle autora proto není divu, že se někteří autoři rádi přidržují poznámek, vezme-li se v úvahu „vše, co poznámky mohou nabídnout – rejstříky intenzity, stupně v závazku čtení, potenciál pro převrácení a pro paradoxní zvraty (hlavní myšlenky vloženy do poznámky)“.²² Genette tak otevírá možnost záměrného používání nepatřičných poznámek za určitým cílem, ať již estetickým či pragmatickým, jakkoli při něm dochází k narušení řádu; právě toto narušení může být funkční: „Jestliže poznámka je nepořádek v textu, je to nepořádek, jenž (...) může mít své využití.“²³

Vtip je v tom, že tato naznačená možnost hravého nebo cíleného užívání poznámek je na hony vzdálená nereflektované a neúčelné, a tedy špatné praxi extenzivních poznámek. Dokážu si představit hravost s poznámkami, včetně paradoxních převrácení rolí, v textech, jež budou záměrně experimentovat a rozrušovat ustálené konvence psaní (lineární vyprávění, časová posloupnost apod.),

20 G. GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, s. 324.

21 G. GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, s. 328.

22 G. GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, s. 328.

23 G. GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, s. 328.

a upřímně lituji, že takovéto experimenty s formou v historiografii vesměs chybí. Podobné autorské strategie však předpokládají, že autor si bezpečně osvojil principy výstavby textu a že je také umí zpětně reflektovat. Což, obávám se, zůstává přinejmenším v české historiografické praxi spíše menšinovou záležitostí.

Závěr

Vždy jsem zastával názor, že odborný text slouží k tomu, abych sdělil čtenáři své závěry, ale také abych jej přesvědčil o jejich správnosti, tedy i správnosti svého postupu. Základním zřetelem při psaní by měl být právě tento druh efektivity, neboť odborný text je především druhem komunikace. Nemusím snad zdůrazňovat, že v praxi lze bohužel pozorovat řadu příkladů, kdy tomu tak není. Část kvalifikačních prací má svou hodnotu právě jen v tom, že svým autorům poskytne kýžený titul (a škoře absolventy), jinak řečeno, jejich autoři od počátku předpokládají, že jejich práce nebudou vstupovat do širšího diskurzu, byť se tak může dít nezáměrně, díky jejich rostoucí dostupnosti prostřednictvím digitálních repositářů. Také četné výstupy, texty, které je třeba napsat a vydat jen proto, aby byly napsány a vydány, o komunikaci raději vůbec neusilují. Zamýšlené publikum těchto textů se omezuje na dva recenzenty, redakční radu a případně evaluátora. Zatímco například u renomovaných odborných časopisů ještě vstupuje redakční rada jako zprostředkovatel mezi autorem a širší čtenářskou obcí, v případě oněch časopisů, sborníků či kolektivních monografií, jejichž hlavním cílem je především rychlé uplatnění projektových výstupů nebo navyšování publikačních výstupů daného pracoviště, podstatně roste riziko, že text bude tvořen bez jakéhokoli záměru promlouvat ke čtenáři a širší akademické veřejnosti. V takových případech sice nutně nemusí docházet k prohřeškům proti základním pravidlům vědeckého aparátu, nicméně ten se často stává jen formálním znakem. Snad se mi podaří tímto esejem přesvědčit alespoň část publika, že hlubší reflexe o smyslu a logice poznámek může být jednou z cest, jak začít kultivovat akademické psaní v české historiografii.